

A portrait of F.L. van Holthoorn, an elderly man with long, wavy white hair, wearing a dark suit jacket over a white shirt and a dark bow tie. He is seated at a desk with papers and books, looking directly at the viewer with a serious expression. The background is dark and indistinct.

De voorzienigheid en de geschiedenis

*Een geschiedenis over negentiende-
eeuwse geschiedschrijvers*

F.L. VAN HOLTHOON

De voorzichtigheid en de geschiedenis

Aan: Giselle Meerburg die de tekst corrigeerde

DE VOORZIENIGHEID EN DE GESCHIEDENIS

*Een geschiedenis over negentiende-eeuwse
geschiedschrijvers*

F.L. VAN HOLTHOON

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van M.O.A.C. Gravin van Bylandt Stichting en Dr. Hendrik Mullerfonds.

Afbeelding op het omslag: Theodor Mommsen, foto ca. 1880 (Wikimedia Commons), zie p. 328.

© 2022 F.L. van Holthoon
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 978 94 64550054

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Verantwoording	7
DEEL I ENGELSE HISTORICI	23
1 The Whig Interpretation of History	25
2 Hallam's (1777-1859) <i>Constitutional History</i>	27
3 Macaulay (1800-1859)	31
4 De School van Oxford, William Stubbs (1825-1901)	45
5 Edward Augustus Freeman (1828-1890)	47
6 J.R. Green (1837-1883)	49
7 F.W. Maitland (1850-1906)	55
8 Buitenstaanders	59
9 Carlyle (1795-1881)	61
10 Froude (1824-1899)	65
11 John Seeley (1834-1896)	67
12 George Grote (1794-1871)	71
13 Lord Acton (1834-1902)	77
14 Appendix 1: <i>The American Commonwealth</i> , James Bryce (1832-1922)	81
15 Slotsom	86
DEEL II FRANSE HISTORICI	89
16 Van staat tot natie	91
17 Chateaubriand (1768-1848)	95
18 Germaine de Staël (1768-1816)	103
19 Onder de Vleugels van de Doctrinairen	110
20 Guizot (1787-1874)	113
21 Augustin Thierry (1795-1856)	127
22 Adolphe Thiers (1797-1877) en François Mignet (1796-1884)	137
23 Rondon 1848	150
24 Marie d'Agoult alias Daniel Stern (1805-1876)	155

25 Michelet (1798-1874)	171
26 Tocqueville (1805-1859)	185
27 Kentering	197
28 Taine (1828-1895)	203
29 Ernest Renan (1828-1892)	215
30 Fustel de Coulanges (1830-1889)	230
31 Jean Jaurès (1859-1914)	243
32 Emile Ollivier (1799-1884)	251
33 Appendix 2: De School van de Annales	253
DEEL III DUITSE HISTORICI VAN JENA TOT BISMARCK	255
34 Inleiding	257
35 Rondom 1830 en 1848	259
36 Friedrich Christopher Dahlmann (1765-1860)	261
37 Georg Gottfried Gervinus (1805-1871)	269
38 Barthold Georg Niebuhr (1776-1831)	275
39 Leopold von Ranke (1795-1885)	281
40 De Pruissische School	295
41 Johann Gustav Droysen (1808-1884)	297
42 Heinrich von Sybel (1817-1895)	303
43 Heinrich von Treitschke (1834-1896)	309
44 Jacob Burckhardt (1818-1897)	321
45 Theodor Mommsen (1817-1903)	327
46 Franz Mehring (1846-1919)	337
47 Friedrich Meinecke (1862-1954)	349
48 Appendix 3: Bewustzijn en Geschiedenis	363
49 Het Einde van de Geschiedenis	369
Citatenreeks	372
Bibliografie	385
Register van personen	394

Verantwoording

Voorzienigheid

In christelijke zin houdt voorzienigheid in dat God ervoor zorgt dat wij als mens en als mensheid niet al te grote brokken maken en dat alles uiteindelijk weer goed komt. In de negentiende eeuw krijgt dit begrip een seculiere betekenis en we spreken er gewoonlijk over als de idee van de vooruitgang. Ik schrijf liever over voorzienigheid, omdat het voor het onderwerp van mijn beschouwing, de negentiende-eeuwse historicus, niet noodzakelijk zo is dat er vooruitgang en dan met name morele vooruitgang is. Voorzienigheid drukt de onbestemdheid van de toekomstverwachting van veel historici uit. Dit soort onbestemdheid verklaart de populariteit van Vico's filosofie in de negentiende eeuw. Deze geleerde, die in het achttiende-eeuwse Napels voor een onschuldige dwaas werd gehouden, werd door Michelets vertaling van zijn werk algemeen gelezen, waarbij men dient te bedenken dat in de negentiende eeuw het Frans de *lingua franca* van de beschaafde mens was.

Voorzienigheid is een vaag begrip, maar op één punt verschaft het helderheid. Negentiende-eeuwse historici associëren het met vrijheid in de zin dat de toekomst meer vrijheid zal brengen. Benjamin Constant was de profeet van de vrijheid die zij voor ogen hadden. In zijn opstel *De la Liberté des Anciens comparée à celle des Modernes* (1819) betoogde hij dat in de Klassieke Oudheid vrijheid altijd de vrijheid betekent om te behoren tot een politieke gemeenschap en dat hield weer in dat trouw aan die gemeenschap een plicht was. In zijn eeuw betekende vrijheid de vrijheid van het individu om te doen en laten wat hij wilde. De politiek was er om deze persoonlijke vrijheid te garanderen.

Momigliano wijst er op dat deze definitie van vrijheid in de Oudheid alleen geldt voor de Grieken (zie Aristoteles' *Politica*), maar niet voor de Romeinen. Vrede was voor de Grieken een pauze te midden van de oorlogen die ze voerden. Voor de Romeinen was vrede (*pax*) een belangrijk begrip. Dat betekende dat er binnen de grenzen van het Imperium Romanum orde heerste.¹ De schakel met het vrijheidsbegrip in de negentiende eeuw is dat vrede als een gegeven, als de normale situatie, werd beschouwd.

Er was één probleem met het negentiende-eeuwse vrijheidsbegrip. Vrijheid van denken, zelfs vrijheid van uiten moet probleemloos kunnen, maar vrijheid van handelen kan

¹ A. Momigliano, 'Freiheit und Frieden in der antiken Welt', *Ausgewählte Schriften* (Stuttgart 1998: Metzler), W. Nippel ed., Bd. 1, 248. Momigliano wijst er ook op (254) dat Acton terecht observeerde dat religieuze vrijheid ofwel vrijheid van geweten grenzen stelt aan de macht van de staat.

anderen schade berokkenen. Stuart Mills oplossing in zijn *On Liberty* (1859) voor dit probleem was simpel. Iemands vrijheid van handelen kan alleen worden beperkt wanneer hij de ander *aanwijsbaar* schade toebrengt. Hij die hoerenlopen afkeurt en daartegen wil optreden, bemoeit zich met zaken die hem niet aangaan. Zolang een hoer vrijwillig haar diensten aanbiedt heeft niemand en geen enkele instantie het recht om prostitutie te verbieden. De casuïstiek gaat natuurlijk over de vraag of een hoer vrijwillig handelt of onder druk staat van een pooier. Op die casuïstiek ga ik hier niet verder in, behalve door op te merken dat men aan de hand van Mills formule kan vaststellen of de vrouw in kwestie schade lijdt.

Het negentiende-eeuwse vrijheidsideaal gold typisch voor de gezeten burgerij in die eeuw. Leden daarvan waren geïnteresseerd in vrijheid van meningsuiting en in de vrijheid om mee te beslissen in het landsbelang. Maar het vrijheidsbegrip ging verder dan de aspiraties van de burgerman. Hegel zei het aldus: eerst was één man vrij, daarna enkelen en tenslotte allen. Men kan wel ingaan tegen de gedachte dat iedereen recht op vrijheid heeft, maar als de geest eenmaal uit de fles is leeft het in het bewustzijn van iedere man of vrouw, iedere burger en arbeider. Voor de intellectueel is persoonlijke vrijheid een levensbeginsel en dat geldt dus ook voor de historici waarover ik schrijf. Zo werd de voorzienigheid het streven naar vrijheid. Met dat streven naar vrijheid is de paradox verbonden dat dit streven succes boekte, terwijl op hetzelfde moment met de modernisering van het leven de reglementering van dat leven toenam. De komst van de auto betekende een enorme toename in de vrijheid van handelen, maar het gebruik van die auto vereiste een uitgebreid systeem van verkeersregels en die (verkeers-)regels werden kenmerkend voor het moderne leven dat het individu vrij laat in zijn persoonlijke levenssfeer, terwijl dat individu als hij op pad gaat geconfronteerd wordt met regels waaraan hij zich maar beter te houden heeft.

Er is een tweede aspect van het begrip voorzienigheid in een negentiende-eeuwse context dat beslissend is voor de manier waarop ik negentiende-eeuwse historici beschouw en dat is het gebruik dat zij maken van het verleden. Volgens het gezegde van Cicero is de geschiedenis de leermeesteres van het leven. Dat is in het algemeen gezegd altijd waar, maar die historici ontlenen daar meer specifiek de gedachte aan dat ze op die manier greep krijgen op de ontwikkeling van de nationaliteit in eigen land. De les die zij wilden trekken is dat die ontwikkeling hun landgenoten behoedt voor wanorde. Het bijzondere van hun levenshouding was dat zij vasthielden aan orde en regelmaat maar niet inzagen dat zij leefden onder de aegis van de Industriële Revolutie die, meer dan de Franse Revolutie, hun leven bepaalde en die revolutie betekent een verandering van de structuur van het leven. Marx en Engels waren de eersten die in hun *Kommunistisch Manifest* de gedachte lanceerden dat de burgerman de echte revolutionair is, die de revolutie gaande maakte en daarmee zijn eigen ondergang inleidde. De mens heeft de Industriële Revolutie geschapen, maar hij heeft last van de onbedoelde gevolgen die hij niet overziet en hij heeft de neiging die te negeren, zoals hij ook de boodschap van Marx en Engels ontkende, althans niet tot de zijne maakte.

De veranderingen ten gevolge van de Industriële Revolutie kan men in drie rubrieken onderbrengen:

- a. De betrekkingen tussen de mensen kregen een zakelijk karakter en de belangrijkste uiting op sociaal gebied was dat men in de samenleving naar de top steeg op grond van bekwaamheden die anderen je toedichtten. Zo ontstond een meritocratie die bepaalde dat iemand op grond van zijn talenten en niet omdat hij met een gouden lepel in zijn mond geboren werd een leidende positie kon innemen in bedrijf of politiek.
- b. In de negentiende eeuw werd de gewone man iemand. De boer, de handwerksman, de losse arbeider, die voordien in het verhaal niet voor kwam, kreeg macht, eerst als consument, later als kiezer. De geletterde burger deed er alles aan om van de gewone man een beschaafd mens te maken, met name door hem de kunst van het lezen en schrijven bij te brengen. Omstreeks 1914 konden in Europa niet alleen mannen maar ook vrouwen lezen en schrijven.² Dat was hoe dan ook een geweldige prestatie.
- c. Op geestelijk gebied waren de gevolgen van de Industriële Revolutie dramatisch. Technische middelen vergrootten de bewegingsvrijheid van mensen, maar de bakens op hun reis door de tijd werden problematisch. De christelijke traditie, dat pakket van geloofsovertuigingen en morele geboden, werd steeds meer en in brede kring ter discussie gesteld en de hardnekkige verdediging van de kleinste leerstellige details droeg ertoe bij dat het christelijke erfgoed erodeerde door onverschilligheid. Op het eerste gezicht vormden de kerken een machtig bolwerk van sociale controle, maar schijn bedriegt. Het aantal mensen dat nooit een kerk van binnen zag groeide. Hetzelfde verhaal kan men vertellen over de Klassieke Oudheid als erfgoed. Voor de burgerij was een gymnasiale opleiding voor hun zonen een prioriteit. Kennis van de Klassieke letteren was de manier om die zonen toegang te verschaffen tot de betere kringen, maar de toewijding aan Griekse en Latijnse auteurs was ook een manier om vast te houden aan waarden van heldendom en eer, in een tijd waarin die waarden irrelevant aan het worden waren. Thucydides' verslag van de Peloponnesische oorlog was een voorgeschreven tekst, omdat Thucydides zijn lezers daarin uitlegde dat Athene alleen groot kon blijven door oorlog te voeren. Het feit dat Athene die oorlog verloor opende het perspectief op de tragedie dat het leven winnaars en verliezers kent. Maar voor de vraag of een strijd op leven en dood wel past bij een moderniteit die het moet hebben van samenwerking was in deze verering van de Oudheid geen plaats. In een boek over een aantal Duitstalige auteurs – van Goethe via Nietzsche en Burckhardt tot Karl Kraus – geeft Erich Heller aan hun geestesgesteldheid de treffende karakteristiek *The Disinherited Mind*.³ Onterving betekent hier dat het erfgoed niet meer bruikbaar is.

2 F.L. van Holthoorn, 'Literacy, Modernization, the Intellectual Community and Civil Society in the Western World', *The Cambridge Handbook of Literacy* (Cambridge 2009: Cambridge University Press), D.R. Olson & N. Torrance eds., 435.

3 E. Heller, *The Disinherited Mind* (New York 1959: Meridian).

Van Ranke stamt het gezegde dat iedere periode direct onder Gods gezag staat en dit betekent dat iedere periode haar eigen idee van voorzienigheid heeft. In het algemeen kan men de tijd tussen de Franse Revolutie van 1789 en 1914, het moment dat de Eerste Wereldoorlog uitbrak, als de periode beschouwen waarin de burgerij regeert met haar principes van beschaving en etiquette. In mijn geval gaat het om de beperkte groep van historici die een bijzonder gebruik van het begrip voorzienigheid maakte. Voor hen was de Franse Revolutie van 1789 een aanvaardbaar begin van die periode, maar tegen het einde van de eeuw verdwijnt het begrip voorzienigheid in de praktijk van hun werk naar de achtergrond. Er komt een tijdperk, en het begin daarvan valt omstreeks 1880, waarin het niet langer gaat om het trekken van lessen uit het verleden. Dat verleden is niet langer vertrouwd, maar wordt vreemd en moet om die reden worden gereconstrueerd. Dat woord stamt van Collingwood en hij kan dan ook gelden als de filosoof van de twintigste-eeuwse geschiedschrijving.⁴

Historiografie is een onderwerp dat thuishoort in de ideeëngeschiedenis of, zoals ik het liever noem, intellectuele geschiedenis. ‘The history of ideas’ is een geesteskind van Lovejoy die geïnteresseerd was in de afstamming van ideeën en hij gebruikte die werkwijze in zijn meesterlijke boek *The Great Chain of Being*. Quentin Skinner noemde zijn eigen benadering ‘intellectuele geschiedenis’ om aan te geven dat de intellectueel een bijzonder mententype is voor wie creativiteit centraal staat en deze gebruikt om zijn omgeving betekenis te geven. Deze benadering, toegepast op historici, kies ik.

Het werk van de historicus is natuurlijk altijd een zaak van persoonlijke keuzes. De feiten van het verhaal staan vast, maar niet altijd. Er zijn nog altijd – vaak gruwelijke – gebeurtenissen waarvan we de achtergrond niet precies kennen en die we, als ze lang geleden hebben plaatsgevonden, nooit zullen kennen. En wat is een feit? Is de val van de Bastille in 1789 een feit of een keten van feiten? Verwisselen we in zo’n geval niet het feit en de betekenis die we er aan hechten? 14 juli 1789 was voor vele tijdgenoten een dag van schande, een eeuw later werd het de nationale feestdag. Maar als de feiten fungeren als richtingwijzers in het verhaal gaat het uiteindelijk om de keuzes die de historicus uit de diverse feiten maakt en om de betekenis die hij aan zijn keuzes hecht. Die keuze is een persoonlijke. In mijn geval, schrijvend over historici, gaat het er in de eerste plaats niet om of de feiten kloppen en of de keuze die gemaakt is juist is, maar meer om de vraag waarom een historicus bepaalde keuzes gemaakt heeft.

Deze ontboezeming hangt van gemeenplaatsen aan elkaar, maar ik heb deze nodig om een gebrek in mijn beschouwing aan te kondigen. ‘Historici in de negentiende eeuw’ suggereert de ambitie om een representatief beeld te scheppen van de historiografie in die eeuw. Die ambitie heb ik niet, al ben ik wel van mening dat er een nieuwe versie van G.P. Goochs *History and Historians in the Nineteenth Century*⁵ moet komen, hoe voortreffelijk het ook was en is. Maar het woord ‘persoonlijk’ is ook een manier om bij voorbaat een gebrek in mijn benadering aan te kondigen. Ik had graag meer historici in mijn beschouwing opge-

4 R.G. Collingwood, *A Study of History* (Oxford 1989: Oxford University Press). Collingwood gebruikte het begrip ‘historicism’ niet.

5 G.P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century* (1913) (London 1936).

nomen en van degenen die ik behandeld heb, had ik meer willen lezen, maar de ouderdom verbiedt me dat en ik doe er denk ik beter aan nu op te schrijven wat mij is opgevallen dan te wachten tot ik meer weet. Of het eindresultaat publicabel zal zijn valt te bezien, maar in ieder geval is het misschien nieuws voor vrienden en magen.

De Breuk met het Verleden

Als men de negentiende-eeuwse geschiedschrijving bekijkt aan de hand van namen als Macaulay, Ranke en Guizot dan valt op dat zij het verleden bestuderen om te weten waar zij zelf staan. Aan voorspellen doen zij niet, hun studie moet hun het gevoel geven dat zij op de juiste weg zijn. Ranke sprak voor hen allen door de uitspraak dat het er in de studie van het verleden op aan komt 'simpel te zeggen waar het op staat' ('bloss sagen wie es eigentlich gewesen'). Deze uitspraak verwoordt een kritiek op de geschiedsfilosofie van Hegel en die kritiek geeft aan dat de historici een alternatief bieden voor het nut van de geschiedenisstudie. Het komt aan op het beschrijven van feiten, niet op het verzinnen van theorieën. Guizot en Ranke waren gelovige christenen, maar ook voor hen gold dat de voorzienigheid een gesecculariseerd begrip was in de zin dat zij de voorzienigheid zelf waar moesten maken en dat zij niet konden vertrouwen op Gods interventie in hun bestaan. Guizot had Giambattista Vico gelezen en Ranke waarschijnlijk ook. Vico definieerde in zijn *La Scienza Nuova* het begrip voorzienigheid op een manier die negentiende-eeuwse liberalen paste. Gods voorzienigheid werkte op afstand en dit betekent dat de mens zelf de juiste weg naar de toekomst moet vinden.⁶ Het was de onbestemdheid van het begrip voorzienigheid dat de negentiende-eeuwse liberale historici aansprak. Voor orthodoxe historici en met name de rooms-katholieken onder hen was het een uitgemaakte zaak dat de Christen aan de leiband van God loopt en dat de geschiedenis alleen bruikbaar is om de eigen dogma's te verdedigen. Hoewel hun detailstudies geleerd en verhelderend kunnen zijn, waren deze voor het begrip van een wereld in verandering onbruikbaar.

In de negentiende eeuw was Duitsland het walhalla van de geschiedschrijving, Frankrijk volgde Duitsland op de voet en Groot-Brittannië leverde met Macaulay een lichtend voorbeeld voor historici af. Mijn boek over Franse historici bracht mij het belangrijke inzicht dat wij nu in onze studie van het verleden anders tegen dat verleden aankijken dan onze voorouders. Wij kijken terug naar een wereld die ons vreemd is geworden, zij keken vooruit naar een wereld die beter zou zijn. Die omslag in het denken, of liever gezegd het begin van een omslag, vindt plaats in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. In Groot-Brittannië verloopt de omslag geleidelijk totdat daar na de Eerste Wereldoorlog een grote

6 B. Vico, *The First New Science* [de eerste van drie versies] (Cambridge 2002: Cambridge University Press), L. Pompa vert. & ed., 288: 'An ideal eternal history, described on the basis of the idea of Providence, in accordance with which the particular of all nations proceed through time in their rise, progress, state [of perfection], decline and end.' Dit is een formulering die de weg open houdt voor goddelijke interventies, maar deze interventies gebeuren altijd door middel van het natuurrecht en zo is de voorzienigheid uiteindelijk en altijd mensenwerk.

bloei van historische studies op gang komt. Duitsers, daarentegen, hielden heel lang vast aan het oorspronkelijk perspectief onder voor de wetenschap ongunstige voorwaarden, tot dat men na de Tweede Wereldoorlog 'verdrietiger maar wijzer' voor het nieuwe perspectief koos.

Charles-Oliver Carbonell spreekt als het om deze omslag gaat van 'mutation idéologique', hoewel hij niet kan waarmaken dat we te doen hebben met een *ideologie*. Voor hem was Gabriel Monod de ster van de nieuwe geschiedschrijving. Dat is een merkwaardige conclusie, want Monod, hoewel een voortreffelijk geleerde, moet het qua prestaties toch afleggen tegen Charles Seignobos en Ernest Lavisse. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog publiceerde Lavisse het verzamelwerk *Histoire de France*, als de evenknie van de *Cambridge Modern History* dat in dezelfde tijd uitkwam. Beide werken gaven voor het eerst een gedegen overzicht van de geschiedenis van het eigen land.⁷ Pim den Boer toont aan dat de professionalisering van het beroep van de historicus een belangrijke rol heeft gespeeld in de omslag, waarmee de geschiedenis van de voorzienigheid tot een geschiedenis van de terugblik werd. Dat is zeker ook een belangrijke factor geweest in de Britse geschiedschrijving, die van oorsprong het werk was van amateurs. In de negentiende eeuw gold daar de 'Whig interpretation of history' die inhield dat de geschiedenis een accumulatie van verdiensten is waarbij iedereen zich ervan bewust is dat hij zijn prestatie levert op de schouders van zijn voorganger. De Whig-versie had in de twintigste eeuw afgedaan.

Carbonells studie geeft ons een goed beeld van de lawine aan historische studies die tegen het einde van de negentiende eeuw gedaan werden. In iedere landstreek was wel een geestelijke of een edelman die de documenten van zijn klooster of kasteel bestudeerde en daarover schreef. Kijken naar het verleden voldoet aan een existentiële behoefte. Op het nationale vlak bestond er naast een liberale een katholieke school van geschiedschrijving. Rondom het blad de *Revue des Questions historiques* groepeerden zich katholieke geschiedschrijvers, die hun kerk en geloof verdedigden, maar voor wie, zoals Etienne Cartier in 1858 schrijft:

L'oeuvre de notre siècle est de rétablir la vérité dans l'histoire. Dieu dirige évidemment vers ce but les effets de la science, et ce témoignage suprême de l'histoire sera encore pour l'Eglise un triomphe de plus.⁸

Die kerk bevond zich op een dood spoor waar het gaat om een bijdrage aan de algemene geschiedenis van Frankrijk. En wat de monarchisten betreft: zij verloren de strijd om het bestuur van Frankrijk toen hun troonpretendent, de Graaf van Chambord, verklaarde dat bij zijn restauratie de witte vlag van de Bourbons de plaats van de tricolore zou moeten innemen.

7 Voordien beperkten de meeste historici zich tot een onderdeel van de Franse geschiedenis. Michelet en Taine die wel een overzicht gaven eindigden met het Eerste Keizerrijk.

8 Ch.-O. Carbonell, *Histoire et Historiens, une mutation idéologique des historiens français, 1865-1885* (Toulouse 1976: Privat) 333.

Een belangrijke factor die bijdroeg aan de omslag in het historisch denken was het feit dat in 1875 Frankrijk definitief een republiek werd. De doctrinaire liberalen van Guizot hadden geworsteld met de erfenis van de Franse Revolutie. Voor Lavisse en Seignobos was de republiek een natuurlijk vervolg op die revolutie. Ditzelfde verhaal kan men voor Engeland houden, voor Duitsland lagen de zaken anders, zoals we zullen zien.

De Geschiedenis van de Historiografie

Een recent alomvattend werk over de geschiedenis van de negentiende-eeuwse geschiedschrijving heb ik niet kunnen vinden. Fueters *Geschichte der Neueren Historiographie* is nuttig als een verzameling van namen. G.P. Goochs *History* noemde ik reeds, maar de eerste druk stamt uit 1913, en men zou wensen dat iemand de moeite nam een nieuw overzicht te schrijven. Wat de Franse geschiedschrijving betreft heb ik alleen baat gehad bij Pim den Boers *Geschiedenis als Beroep*.⁹ En dat werk is dan ook voortreffelijk. Vanuit institutioneel standpunt behandelt den Boer het probleem van de professionalisering van de Franse geschiedschrijving in de negentiende eeuw. Dit werk was voor mij een onmisbare steun. Eén naam wil ik nog noemen. Jo Tollebeek heeft tot nu toe een waslijst van publicaties voortgebracht die gaan over negentiende-eeuwse historici. Eén daarvan heb ik gebruikt in mijn studie.¹⁰ Misschien verschijnt er van zijn hand een overzicht van de Europese negentiende- en twintigste-eeuwse geschiedschrijving, dat we zo node missen.

Het is moeilijk om over het werk van historici te schrijven. De gang der gebeurtenissen legt een soort van dodelijke discipline op aan de geschiedkundige. Waarheid betekent, zo lijkt het, dat hij de plicht heeft de gebeurtenissen getrouw weer te geven. Maar hij houdt het gevoel dat hij een standpunt moet innemen dat boven de feiten uitgaat, terwijl zijn plicht hem dwingt om dat overzicht uit de feiten af te leiden. Hayden White denkt aan die moeilijkheid te kunnen ontsnappen door de stijl van de historicus als leidraad te nemen bij de beoordeling van zijn werk. *Metahistory* (1973) is een briljant boek, maar Momigliano zegt daar terecht van 'rhetoric does not entail techniques for the research of truth'.¹¹ Vorm kan inhoud niet vervangen. Hoogstens kan men zeggen dat deze twee woorden in het werk van de individuele historicus nauw verweven zijn. Dit citaat geeft mij de mogelijkheid om Momigliano's naam met ere te noemen. Zijn opstellen over geschiedschrijving en geschiedschrijvers getuigen van een eruditie en empathie die weldadig aandoet.

9 P. den Boer, *Geschiedenis als Beroep, De Professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)* (Nijmegen 1987: Sun).

10 J. Tollebeek, *De Illusionisten, Geschiedenis en Cultuur in de Franse Romantiek* (Leuven 2000).

11 A. Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography* (Middletown 1977: Wesleyan University Press) 366-367.

Driestromenland

In mijn beschouwing richt ik mij op drie grote landen. Het zijn de landen waarvan ik de taal versta: Engeland, Frankrijk en Duitsland. Oorspronkelijk was ik van plan om ook Zwitserland, Nederland en België in mijn verhaal te betrekken, maar eenmaal op weg in mijn onderzoek werd het me duidelijk dat dit de eenheid van mijn aanpak zou verstoren. Burckhardt, de Zwitser, was mijn oorspronkelijk motief om de genoemde kleine landen bij mijn onderzoek te betrekken. Maar Burckhardt kan men met goed fatsoen bij de Duitse historici rekenen. Geen vijf- maar een driestromenland dus. Men moet naar mijn oordeel niet schrijven over landen zoals Rusland als men daar de taal niet van kent. Dat geldt ook voor de andere Europese landen die ik niet heb genoemd. Dat is een beperking, maar ik denk door mijn keuze voldoende bewijsgrond te hebben voor wat ik wil zeggen.

The Whig Interpretation of History

Het thema van deze studie is de zoektocht van negentiende-eeuwse historici naar hun nationale identiteit. Die zoektocht is niet hetzelfde als wat Herbert Butterfield 'The Whig Interpretation of History' heeft genoemd. Volgens Butterfield kijkt de Engelsman terug op het verleden met een zekere voldaanheid over wat hij en zijn tijdgenoten bereikt hebben en waarin zijn tijd als maatstaf gebruikt werd voor een oordeel over dat verleden. Die maatstaf 'is part and parcel of the Whig interpretation of history', schrijft Butterfield, en even verderop 'it has often been an obstruction to historical understanding because it has been taken to mean the study of the past with direct and perpetual reference to the present.'¹²

Butterfield was de vertegenwoordiger van de twintigste-eeuwse school die de nadruk legde op detailstudies en niet op de grote lijn (de 'abridgment of history') en die ervan uitging dat die grote lijn een product zou moeten zijn van die detailstudies. Het ironische is dat dit pleidooi voor historische waarheid een miskenning inhoudt van wat negentiende-eeuwse Engelse, maar ook Europese historici, bezighield. Want voor hen was hun heden problematisch en zij zochten steun bij het verleden om uit te vinden wat er in hun tijd speelde en hun heden was een doorgangshuis naar een toekomst die nog veel ongewisser was.

Historici als Burgers

De meeste historici zijn van burgerlijke afkomst en zij maken carrière in burgerlijke kring. Zij geloven in het algemeen in een behoedzame vooruitgang met behoud van de bestaande orde. Voor hen heeft Edmund Burke geschreven, niet alleen in zijn *Reflections on the Revolution in France*, maar ook in zijn jeugdwerk *An Essay towards an Abridgment of English History* (1757), waarin hij hervormingen predikte die rekening hielden met bestaande gezagsverhoudingen.

12 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (London 1951: Bell).

De burgerij heeft een dubbel gezicht, het ene ethisch, het andere zakelijk. In zakelijke zin zijn de burgers de gangmakers van de Industriële Revolutie, ethisch beschouwen zij hun domein als het centrum van een beschaving die samenwerking tussen de mensen met zich meebrengt. De historici houden vooral die laatste boodschap in gedachten. Hun nationalisme sluit hen, die niet tot het eigen volk behoren, niet uit. Zij accepteren Herders boodschap dat ieder volk het recht heeft op een zelfstandig bestaan.

Politieke Geschiedenis

De meeste historici schrijven politieke geschiedenis, maar dit is meestal geschiedenis in een ver verleden. Zelfs als ze deelnemen aan de politiek, zoals Droysen in het revolutiejaar 1848, schrijven ze niet over de gebeurtenissen van dat jaar als historicus. Daniel Stern (alias van Comtesse d'Agoult), die de geschiedenis van de revolutie in het Parijs van 1848 beschreef, is een uitzondering en haar tijdgenoten beschouwden haar voortreffelijke werk dan ook als een vorm van journalistiek. Schrijven over de eigen tijd was ook niet ongevaarlijk zoals Gervinus ervoer die in 1853 zijn *Einleitung in die Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts* publiceerde. Hij werd aangeklaagd voor hoogverraad in het hertogdom Baden. Na een oorspronkelijke veroordeling werd hij in hoger beroep vrijgesproken, maar toch, wie kritiek durfde te uiten op gezagsdragers, zoals Gervinus in zijn Inleiding deed, kon verwachten dat hij door de autoriteiten werd vervolgd.¹³

Sociale geschiedenis wordt er eigenlijk niet geschreven in de negentiende eeuw. Riehle en Lamprecht, die daartoe een serieuze poging ondernamen, verzandden in een soort cultuurgeschiedenis die niet verklaart en die zich schuldig maakt aan een soort collectivisme dat niets uitlegt. Een eerste vereiste voor sociale geschiedenis is dat de historicus de mensen weet te beoordelen naar omstandigheden, zoals familiebanden en arbeidsomstandigheden. Booth en Rowntree maakten daar in Engeland werk van, maar ze schreven geen geschiedenis.¹⁴

Economische geschiedenis werd wel geschreven, al zal men veel materiaal bijeen moeten sprokkelen uit traktaten van economen zoals Stuart Mill, die in zijn *Principles of Political Economy* veel aandacht besteedde aan het lot van de boeren in Ierland. Economische geschiedenis is net als politieke geschiedenis een kwestie van handelingen die de aanleiding kunnen vormen tot het schrijven van een boek. Zo schreef Samuel Smiles een boek over de helden van de Industriële Revolutie. Zo'n held was Stephenson, de bouwer van spoorwegen en locomotieven, die carrière maakte en het van ongeletterde jongeling bracht tot tycoon. De heldengeschiedenis gaat ook over Abraham Darby die het cokes-proces uitvond en die daarmee een bottleneck bij het smelten van ijzererts oploste. Wat voordien met houtskool

13 Marianne Weber, de vrouw van Max Weber, vertelt dat Gervinus een jong meisje verkrachtte. Burgerlijk fatsoen sluit deze ontsparingen niet uit, zelfs niet in het geval van de meest vrijzinnige historicus van zijn tijd.

14 Zie over hen F.L. van Holthoorn: *Mensen in Europa, Ontwerp van een Sociale Geschiedenis van Europa na 1750* (Alphen a.d. Rijn 1977: Samsom) 132.

Vaak wordt de oorsprong van de moderne geschiedwetenschap toegeschreven aan een aantal negentiende-eeuwse historici. De uitgangspunten en zienswijze van moderne historici verschillen echter op essentiële punten van die van hun negentiende-eeuwse collega's. Een groot aantal portretten van Engelse, Franse en Duitse historici uit de negentiende eeuw toont ons de continuïteit en de breukvlakken tussen de hedendaagse geschiedwetenschap en haar verschillende oorsprongen.

9 789464 550054